
The First Levantines in the Ottoman Period in Eretz Israel — Their Zionist Identity and Attitude towards Arab Identity / תינניצה סתוהו: ינאמ'תועה בושייב מינושארה מיניטנבלה / תויברעל מסחיו

Author(s): לאלצב קחצי and Itzhak Bezael

Source: *Pe'amim: Studies in Oriental Jewry* / סימעפ: חרזמב לארשי תולידוק רקחל וועבר: 125/127, Special Issue: Arab Jews? A Polemic about Identity / (א"עשת ביבא-ויתס), pp. 75-95

Published by: יבצ-ןב קחצי די / Yad Izhak Ben Zvi

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23432562>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Pe'amim: Studies in Oriental Jewry* / :

הלבנטינים הראשונים ביישוב העות'מאני

זהותם הציונית ויחסם לערביות

א. הלבנטינים והרקע לצמיחתם

בעשורים האחרונים של המאה התשע עשרה התפתחו ביישוב היהודי בארץ מספר תהליכים ששינו בהדרגה את פני החברה בו. היישוב הספרדי והיישוב האשכנזי, שכל אחד מהם היה מסוגר קודם לכן בתוך עצמו, התגווגו – הספרדים התפצלו לעדות משנה, האשכנזים לכוללים; ביפו ובחיפה התפתחו בין שתי חטיבות העדות יחסים קרובים יותר מאשר במקומות אחרים; היישוב הציוני החדש הוסיף לגיוון היישובי; וגם החינוך הבתר-רדתי שהחל להתפתח נגס במונוליתיות של הזהות העדתית. כתוצאה מכל אלה רבו הקשרים בין יחידים מעדות שונות, ורבתה הפעילות הציבורית שלא הייתה חדר-עדתית. אכן בתקופה זו החלו כמה משכילים, עסקנים ויוזמים כלכליים לפעול במרחב ציבורי רבי-עדותי ורבי-יישובי, בהם נסים בכר, אליעזר בן-יהודה, חיים אמזלג, דוד ילין, היוזמים ממשפחות מויאל ושלוש ביפו, עבו בצפת וואלירו וקוקיא בירושלים. רוב האישים האלה היו דתיים, רבנים נחשבים כמו יעקב מאיר ובן-ציון עוזיאל היו פעילים גם כן במרחב הציבורי שמחוץ לדת. משמעם של תהליכים אלה בהקשר דיוני הוא התהוות רקע חברתי ותרבותי לזהות יהודית שאינה בהכרח חדר-משמעית.

על רקע זה יידונו ראשוני הלבנטינים ביישוב היהודי, שהחלו לפעול בתקופה פורמטיווית זו. הם היו לבנטינים במשמע 'גידולי' כלאיים של תרבויות, כפי שהגדירה זאת בהקשר של מצרים המסאית ז'קלין כהנוב,¹ אך יש לפרט את התרבויות שבהן גדלו. רוב מוחלט בהם היו ילידי הארץ, והאחרים התחנכו

1 ראו: כהנוב, עמ' 19, ובפירוט המדור 'דור הלבנטינים' בספרה, עמ' 77-11.

בארץ; רוב גדול בהם היו ספרדים ובתוכם רבים ממשפחות שעלו מארצות ערביות. כולם היו מעורים בתרבות היהודית ומצויים במידה זו או זו בתרבות חילונית, ידעו עברית מודרנית, ורובם, אולי כולם, ידעו ערבית.²

ראוי להבחין בין לבנטינים שהיו מצאצאי המגורשים מספרד (כלומר דוברי לדינו או ס"ט בכינויים הרווח) למי שהיו צאצאי עולים מארצות ערב. ללבנטינים מצאצאי מגורשי ספרד – נסים בכר, חיים כלמי, יוסף בר"ן מיוחס, ד"ר יצחק לוי, בן-ציון טראגאן, יהודה בורלא, עובדיה קמחי ואחרים – לא היה רכיב ערבי בזהותם, ופרט לשלושה מהם לא עסקו בבעיה הערבית. הם גדלו במסגרת התרבות היהודית הדתית והלשונית היהודית, לרבות עברית, ורכשו מאוחר יותר לשונות זרות והשכלה חילונית. מבחינה זו הם היו לבנטינים. אך אין בהם עניין בהקשר דיוני, פרט למיוחס ולוי ובמידת מה בכר, כפי שיצוין בהמשך. באותה תקופה פעלו בארץ מספר רבנים – יעקב מאיר, בן-ציון קואינקה, יעקב עכו ואחיו יצחק עכו, בן-ציון עוזיאל, יעקב משה טולידאנו, סלימאן מני ואחרים – וגם להם היו רוב המאפיינים שצוינו לעיל, אולי כולם. האחים עכו אף מילאו תפקידים קונסולריים בשירות צרפת, והרב מני כתב סיפורת עברית בנוסח חדש. אך רבנים אלה ודומיהם לא היו 'גידולי כלאיים' של תרבויות שונות; אף כי היה להם ידע מסוים בתרבות זרה, גם זהותם התרבותית, לא רק הדתית, הייתה חריגתית ובלתי חצויה, לכן אין להגדירם לבנטינים, אף כי אדון בעמדתו של הרב טולידאנו. קבוצה שלישית שאין לי עניין בה במאמר היא אשכנזים – בהם אליעזר בן-יהודה, דוד ילין, אליהו ספיר, משה סמילנסקי ומנשה מאירוביץ' – אשר זיקתם לערביות הייתה זיקה של תרבות, לא של זהות.

לאחר ניפוי הספרדים צאצאי המגורשים, הרבנים והאשכנזים יצוינו להלן מספר אישים אשר פרט לשלושה מהם מוצא משפחותיהם מארצות ערב. בתוכם יש להבחין בין מי שלא דנו בכתביהם בבעיית היחסים עם הערבים, אף כי דנו בהיבטים אחרים של הזיקה בין הלשון והתרבות העברית ובין אלו הערביות. עמם נמנו: יצחק יחזקאל יהודה, מלכיאל מני, אהרן מני, יוסף מני, ברוך טולידאנו ודוד מויאל.³ האישים האחרים דנו רובם בהיבט הפוליטי האקטואלי של היחסים עם הערבים, לרוב במאמרים על כך. הדיון להלן כולל את העמדות

2 כדי שלא להרבות בהערות שוליים לא ציינתי הפניות למידע הכללי עד כאן ובהמשך. מידע זה ראו בספרי: בצלאל, ציונים, במיוחד עמ' 365–402.

3 כתבי ששת הראשונים ראו: בצלאל, ציונים, הביבליוגרפיה, בערכיהם. כתבי טולידאנו ראו: גאון, ב, עמ' 268. ד' מויאל פרסם פירוש לספר בראשית לאור הלשון הערבית. ראו: מויאל, אור.

של אישים אלה בשתי תקופות שונות ובסוף את זיקת עמדותיהם לשיח בזמננו על יהודים-ערבים.

ב. התקופה הראשונה ביחסים עם הערבים ובכתיבה עליהם

היו שתי תקופות ביחסים בין היישוב היהודי ליישוב הערבי ובכתיבה עליהם. בתקופה הראשונה (1891 – יולי 1908) הייתה עוינות הערבים כלפי היישוב היהודי מתונה, ואילו בתקופה השנייה (יולי 1908 – 1914) החריפו עוינותם כלפי היישוב ומאבקם נגדו. בתקופה הראשונה כתבו מעטים על היחסים האקטואליים של היהודים עם הערבים, הרוב כתבו על ההקשר התרבותי בלבד. מלומדים אלה פרסמו מחקרים על הערבים ותרבותם ותרגומים מספרותם הקלסית. הם ציינו את קרבת המוצא של היהודים לעם הערבי, אשר לשונו ותרבותו עשויות להפרות את הלשון העברית המתחדשת ואת תרבותה. ביסודה של פעילות זו הייתה ההשקפה ששיבת ציון ראוי שתהיה גם שיבה למזרח.⁴ להלן יידונו עמדות של שניים מהם.

עמדת יוסף בר"ן מיוחס (1868-1942) על הערביות להיכטיה השונים באה לידי ביטוי בכמה תחומים בעבודתו. בהקשר דיוני יצינו דבריו בשבח הלשון הערבית, שהיא 'שפה חיה, שלמה ומלאה כח עלומים', ושהקורא העברי יפיק תועלת רבה אם ידע אותה ואת ספרותה. ועוד לדבריו: 'זמן רב היו לנו הערביים לאחים נאמנים, ועד היום הזה לא חדלה אהבתם... הערבי... את שפתו היפה חָלַק עמנו, את מדותיו הטובות לְמַדְנו, את משליו הנעימים הנחילנו ומרוחו הרוממה השפיע עלינו... היוצא לנו מכל זה הוא כי שני העמים כעם אחד המה'.

בהקשר זה יש לציין עוד את מאמריו 'הספרות ההמונית' (תרנ"ה-תרנ"ו) ו'שיחות ישמעאל' (תרנ"ו) ואת ספרו 'הפלחים מארץ ישראל: ציורים אטנוגרפיים' (תרצ"ז). בהקדמה לספרו זה הוא כתב באמפתיה על פרק הזמן שבו חי כילד עם בני משפחתו בקרב ערבים בכפר השילוח.⁵

4 על הבעיה הערבית באותה תקופה ראו: בצלאל, ציונים, עמ' 365-402; על פעילות המלומדים הספרדים והאשכנזים בהקשר זה – שם, עמ' 366.

5 מיוחס היה מחלוצי הדוברים עברית בלבד ומראשוני מוריה בשיטת עברית בעברית, לשונאי, סופר ופובליציסט פורה, מתרגם וחוקר פולקלור. על חייו ופועלו ראו: בן-יעקב, ירושלים, פרק יג. הציטטה דלעיל ראו: מיוחס, עמ' xiv. יצוין עוד כי בדיונים בהגייה העברית היה מיוחס הרדיקלי ביותר בהצעתו להתאים את הגיית העברית להגיית הא"ב הערבי

אברהם שלום (יחזקאל) יהודה (1877-1951) היה חוקר הספרות הערבית ותרגם מיצירותיה הקדומות הקלסיות. ספרו 'קדמוניות הערבים' (תרנ"ה) ובו תרגומים מהיצירה הערבית שקדמה למחמד, הרשים ביותר את בני דורו. בכמה חיבורים הוא ציין את חשיבות הלשון הערבית וספרותה לתחיית העברית, לחקר העברית המקראית, להבנת ההגות היהודית בימי הביניים שנכתבה בערבית-יהודית ולידיעת השירה העברית בספרד. במאמרו 'יחסנו אל התרבות הערבית' ציין כי ההשכלה העברית בתור הזהב בספרד הייתה כה צמודה אל ההשכלה הערבית 'כאילו שתי השפות ושתי התרבויות נתלכדו ונתאחדו ונהיינה לאחת'. הוא דן בבעיית היחסים עם הערבים בשתי שיחותיו עם הרצל ובחיבוריו מאוחר יותר.⁶

מתקופה זו יצוין עוד נסים בכר (1848-1931), איש ציבור רב פעלים ומנהל חברת 'כל ישראל חברים' בארץ ובית הספר שלה בירושלים, שהחשיב את הוראת הלשון הערבית, קרא לקרב את הערבים, קיים יחסי אחווה עמם וקיבל תלמידים ערבים לבית ספרו, אך לא טען כי יש קרבה בין הזהות או התרבות של היהודים לאלו של הערבים.⁷

ג. התקופה השנייה ביחסים עם הערבים ובכתיבה עליהם

בתקופה השנייה גברה איבת הערבים כלפי היישוב היהודי, וביטוייה היו פגיעות מכוונות ביהודים, הופעת מספר עיתונים לוחמניים נגד היישוב היהודי ופעילות פוליטית, בעיקר של נציגי הערבים בארץ בבית הנבחרים העות'מאני. בתקופה הנדונה גדל מספר המשתתפים בשיח על היחסים עם הערבים – בעיתון 'החרות' בלבד פורסמו באותן שנים כ-500 כותרים על כך ובהם מאמרים מאת

ללא ויתור. ראו: בצלאל, ציונים, עמ' 241-242. הוא גם כתב על הבעיה הערבית בזמנו. לפירוט נוסף ראו: שם, עמ' 232, 239-248.

6 ספרו ראו: יהודה, קדמוניות; הציטטה ראו: יהודה, התרבות, עמ' 547. מאמרים אחרים בנדון ראו ספרו: יהודה, עבר. הוא כתב גם על הבעיה הערבית בזמנו, לרבות דיוניו עם הרצל על כך. על חייו וכתביו ראו: בן-יעקב, יהודי, עמ' 52-66; על ספריו ראו: שם, עמ' 233-234. ראוי להוסיף כי אחיו יצחק יחזקאל יהודה, חוקר הלשון הערבי וספרותה ומתרגם מהפולקלור הערבי, כתב כי השפה הערבית היא 'לפי שעה כמעט המקור האחד אשר ממנו ישאבו דורשי שפת עבר'. אך הוא לא הסיק מכך מסקנה באשר הזהות העצמית ולכן לא יידון כאן בפירוט. ראו עליו, לרבות הציטטה דלעיל: בצלאל, ציונים, עמ' 235.

7 ראו עליו: בצלאל, ציונים, עמ' 139-142, 228-229.

יותר מעשרים ספרדים; המאמרים של רובם עסקו באיבת הערבים שהחריפה, ואילו ההיבטים התרבותיים של יחסים אלה נדחו לשולי השיח. המשתתפים בשיח זה היו חלוקים בדבר הגורמים לאיבה, האמצעים להתגונן מפניה והסיכוי לגבור עליה ולכונן יחסי שלום עם הערבים, ורק מעטים מהם קישרו בין היחסים עם הערבים ובין הזהות היהודית הקולקטיבית.

הדיון להלן פותח בשלושה הרדיקלים ביותר ממשותפי שיח זה, הן בתודעת הקרבה בין יהודים לערבים והן בקשר שלה לזהות היהודית.

הבכיר והפעיל שבהם היה ד"ר שמעון מויאל (1866-1915), בן למשפחה ממייסדי היישוב החדש ביפו, שהיו בה יזמים, אישי ציבור וסופרים, ורבים מהם קיימו יחסים קרובים עם ערבים. הוא למד לשון וספרות ערבית, לימודי אסלאם ורפואה בבירות ובקהיר, היה חבר באגודות לאומיות ערביות, בהן אגודה לקירוב מוסלמים, נוצרים ויהודים ואגודות של 'בונים חופשיים', לרבות אגודה שיסד ביפו. בקהיר ובעת ביקוריו בקושטא ובפריז הוא הכיר מקרוב אינטלקטואלים ערבים ומוסלמים נחשבים, בהם ג'מאל א-דין אל-אפג'אני, מחמד עבדו ועבדאללה נדיר – שהכיר עוד בשנת 1890, בהיותו ביפו, ושהקשר ביניהם היה קרוב כדי כך שמויאל קרא לבנו בשם נדיר לבקשת חברו – ואת המחזאי והעיתונאי היהודי המצרי-לאומי יעקב צנוע, שהשתתף עם מויאל ורעייתו בהוצאה לאור של עיתון בערבית.

פעילותו הפוליטית והעיתונאית של מויאל בארץ החלה בשוכו אליה בשנת 1909, לאחר מהפכת 'התורכים הצעירים'. באותה שנה פורסם בקהיר ספרו 'אלתלמוד', שהוא תרגום של מבחר קטעים מתוך פרקי אבות לערבית. הוא כתב הרבה בעיתונים ערביים והיה מוכר ומכובד בחוגי הסופרים והמשכילים הערבים. בשוכו לארץ הוא שימש בתפקיד נשיא 'האגודה הישראלית הלאומית' ביפו ונראה שגם יסד אותה. האגודה תמכה בסלטאן החדש בקושטא והתנגדה לניסיון החוגים השמרניים בתורכיה להדיחו ואף ארגנה לשם כך מיליציה של שמונים יהודים. בפעולותיה השתתפו מאיר דיונגוף, מנחם שינקין, הרבנים הראשיים של ירושלים ויפו ואחרים. בשנת 1912 כינס מויאל אספה של עסקני ציבור יהודים לדיון באמצעים לצמצום איבת הערבים ליישוב היהודי. האספה הייתה דלה במספר משתתפיה ובחשיבותם הציבורית, אף כי עסקנים נחשבים הבטיחו שישתתפו בה, אך לא השתתפו, והתגובות עליה בעיתונים היו לרוב ביקורתיות. שנה אחרי כן יסד מויאל יחד עם עורך דין ערבי חברה ערבית-יהודית משותפת להקמת 'בתי ספר מושלמים בעירנו', אך אין דיווח על פעילותה לאחר אספת המייסדים שלה. כמה יזמות ופעולות אחרות שלו קשורות בניסיון להוציא לאור פרסום בערבית שייאבק נגד איבת הערבים ליישוב, שכונתה הבעיה הערבית. לדבריו, סמוך לשוכו לארץ ביקשו ממנו

עסקנים מרכזיים ביישוב כי ישתתף בעיתון כזה, הוא הסכים לכך, אך המיזם לא יצא לפועל, כמו רבים אחרים כמותו. באותה תקופה כתב מויאל בעיתונים ערביים נגד האיבה כלפי היישוב, וכאשר סירבו לפרסם את דבריו המשיך במאבקו זה ב'מכתבים גלויים' ופרסם חלק מהם תמורת תשלום מכיסו. משנאש מפעילות ציבורית בנדון, פעל בכוחות עצמו. הוא יסד את 'חברת ההדפסה הערבית', וזו פרסמה בשנת 1912 בולטינים בנושא. בשנת 1914 יסד מויאל סוף סוף את עיתונו המיוחד לכך, 'צִנֹּת אֶלְעֵת' מֵאֲנִיָּה' (קול העות'מאנית), שיצא לאור כנראה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, תחילה בעריכת מוסלמי ואחר כך בעריכת משותפת של מויאל ושל רעייתו. זה היה העיתון היחיד בסוגו בתקופה העות'מאנית.

מויאל היה הרדיקלי ביותר בחבורה הנדונה בתפיסתו את היסודות המשותפים ליהודים ולערבים, בעבר ובהווה. הוא כתב על 'הלאום המושלם הערבי, קרובנו הקדמון', וסבר כי יש עבר משותף לשני העמים: היהודים 'המה הערבים שהיו בזמן קדמון יושבים בחג'ז', 'שיש להם חלק גדול וחשוב בתפארת העולם הערבי', והערבים הם 'אֶחָי בני גזעי'. צאצאי היהודים מחג'אז הם לדבריו רוב היהודים בעולם בזמננו, ואילו הצאצאים של יהודי ארץ־ישראל, שנצחו בידי רומא, כמעט אינם קיימים בזמננו. הוא טען כי יש קרבה בין היהודים לערבים בלשון, במידות, במנהגים, במסורת ההיסטורית ובשירה. יש מאפיינים משותפים גם ליהדות ולאסלאם – אלו התאחדויות פוליטיות המיוסדות על אחדות באמונה, בפילוסופיה ובהיסטוריה. מויאל גרס כי כמו בעבר כך בהווה, גורל היהודים קשור באחדות עם הערבים ולא עם המערב, וכי שנאת הערבים את היהודים מקורה לא בטעמים גזעיים או נפשיים כמו באירופה אלא בטעמים דתיים, כמו שנאתם את הנוצרי והמוסלמי החילוני, ושנאה זו סופה לחלוף, והוסיף כי איבתם של הערבים ליהודים מושפעת מהנוצרים. הוא אף קרא לתמוך בתביעות הפוליטיות של הערבים כלפי תורכיה. אך חרף תודעת הקרבה שלו לערבים הוא דיווח על שמועות בדבר פרעות ביהודים שצפויות מצדם. לתודעת הזהות העצמית שלו יש לציין עוד כי ראה בספרדים את 'היסוד הראשון להתחיה הלאומית' בארץ. לדעתו בדבר מעמדם של הספרדים בתחייה הלאומית היו שותפים כמה מעמיתיו לשיח זה. הוא נפטר בשנת 1915, בעת מלחמת העולם, שבה שימש כרופא.⁸

8 ראו עליו: שם, עמ' 365–402 במסורג. הציטוט: הראשונה – שם, עמ' 380; השנייה, השלישית והרביעית – שם, עמ' 390; החמישית – שם, עמ' 372. ראו עליו עוד: בן־חנניה, על שמעון, ומשם רוב הפרטים הביוגרפיים. וראו: סחייק, עמ' 38–39.

רעייתו, הלבנטינית המובהקת בחבורה זו, נולדה בביירות בשנת 1873 בשם אסתר לזרי, בערבית אזהרי, למשפחה דלת אמצעים. בילדותה למדה לכתוב בערבית וכן את הקראן ואת הברית החדשה ולא קיבלה חינוך יהודי. היא למדה ערבית ואנגלית באוניברסיטה האמריקנית בביירות, ובתום לימודיה כתבה בעיתונים ערביים. בשנת 1891 הייתה חברה באגודה ידועה של נשים בסוריה ובשנת 1893 כבר הייתה מזכירת האגודה, וכן הייתה חברה באגודות אחרות של מוסלמיות ובין המייסדות של אחת מהן, ואף ניהלה בית ספר לבנות מוסלמיות בביירות. בשנת 1894 היא נישאה לשמעון מויאל ועזרה לו בלימודיו. הם חיו בקהיר ופגשו כאמור באנשי שם ערבים ומוסלמים. היא יסדה בקהיר בשנת 1899 את הירחון 'אלעֵאִלָה' (המשפחה), הייתה עורכת כתבהעת (משנת 1904 שבועון), ונאבקה בו להטבת תנאי החיים של האישה הערבייה. כאשר חיו ביפו יסדו בני הזוג את העיתון 'אלאֶחְבָּאֵר' (ידעות, 1913-1914) והיא ערכה אותו, וביתם היה מעין סלון ספרותי שבו נפגשו אנשים, במיוחד צעירים, שכתבו בערבית. לאחר מות בעלה לא עסקה עוד בעבודה עיתונאית וספרותית והתגוררה במרסיי עם בניה. באחרית ימיה הייתה בשכונת מנשיה שביפו, בחדר צר ובעוני, שכוחה מלב.

נוסף על מאמריה בעיתונים כתבה אסתר מויאל דברי ספרות בערבית. על ספרה 'תולדות חיי אמיל זולה' (1903) כתב העיתון 'אלמֶקְטַתַּף' (לקט), שיצא לאור בקהיר, כי בזכותו מקומה בשורה אחת עם סופרי אירופה. היא גם תרגמה לערבית מחזות צרפתיים ועשרות דרמות קצרות בצרפתית שנועדו להצגות בבתי ספר. בעברית פורסם רק מאמר אחד שלה, 'אספה' (תרס"ט), ובו ציינה את הניגוד שבין התרבות המזרחית לזו המערבית ואת המשתמע ממנו לעניין היישוב בארץ. לדבריה 'ההתנגשות אשר ממנה יראתי כל כך בהתחלה לא היתה כה נוראה, יכולים אנו להתאחד... מפני שהקרקע אשר נתהווה בין היהודים בכח הזמן ובכח השפעות הלאומים השונים לא רחב לאושרנו יותר מדי'. במאמרה זה היא הזדהה כ'העבריה הערבית'. דבריה בכללם מלמדים בעליל על זהותה התרבותית. באותה שנה היא הרצתה בעברית על השפעת היהודים על הספרות הערבית והרצאה על ביאליק. הרצאה קודמת שלה בערבית, על הציונות וההתיישבות בארץ-ישראל, הייתה לדברי העיתון 'אלמֶקְטַס' הקהירי הרצאה מלהיבה.

אסתר מויאל הייתה דמות מיוחדת בזמנה גם בעולם היהודי כולו ונראה שגם בעולם הערבי ואולי בעולם כולו. סופרת יהודייה מזרחית ראשונה והיחידה במשך זמן רב, עיתונאית, עורכת, שחתרה לאחווה עם הערבים ונאבקה על זכויות לנשים. דמותה שנשכחה ראויה למחקר נרחב.⁹

9 ראו: בן-חנניה, על אסתר (מאמר זה והמאמר בן-חנניה, על שמעון, נתיישנו, אך ככל הידוע לי אין מאמרים מעודכנים

ד"ר נסים יעקב מלול (1892-1959) נולד בצפת וגדל במצרים. הוא השתלם במצרים בשפה הערבית ובספרותה, היה שם בעלים ועורך של עיתון בערבית, 'אֶסְלָאם' (השלום), פרסם ספר, 'אֶסְרָאָר אַל־הוּד' (סודות היהודים, 1911), הקים אגודה ציונית לתרבות ונאבק על זכויות העברית כשפה לאומית. הוא חזר לארץ בעידוד גורמים ציוניים ונתקבל לעבודה ב'משרד הארץ־ישראלי' של ההסתדרות הציונית; עבודתו כללה דיווח על הכתוב בעיתונות הערבית, סיווגה לפי טיבה ויחסה אל היהודים, תרגום המאמרים החשובים שבה לעברית, הפצתם בעיתונים אחרים ועוד. פעולה עצמאית שלו באותו פרק זמן הייתה ניתוק הקשר בין 'החברה הכלכלית' הלא־פוליטית ובין הארגון הערבי הלאומי 'אַל־חֶזְבּ אַל־נַטְנִי'. הוא עסק בתקופה זו גם בפעילות פוליטית, היה חבר ב'מפלגת הביזור' הערבית, שדרשה מתן זכויות אוטונומיות לערבים בממלכה העות'מאנית, והציע שהמוסדות היהודיים יתמכו בתביעה זו משום שהיא צודקת לגופה וגם עשויה להועיל לשאיפות הפוליטיות של היהודים. באביב 1914 הוא יצא למצרים בשליחות אישים ציונים והצליח לשכנע מספר עיתונים שם לנקוט עמדה אוהדת מזו שהביעו עד אז כלפי השאיפות הפוליטיות של היהודים, ואת נשיא התנועה הלאומית הערבית שכנע לפרסם את ההצהרה כי 'הערבים מוכנים ומזומנים להתפשר עם הציונים אם האחרונים יחפצו בזה'. במסגרת ה'משרד הארץ־ישראלי' הוא יסד מכספו וניהל את משרד העיתונות הארץ־ישראלי, שנועד לשכנע את העיתונות הערבית בצדקת הציונות, על ידי הספקת מידע וכתבות על היישוב בארץ לכל עיתון שיבקש זאת. הוא גם מילא תפקידים ייצוגיים בתחום זה, היה יושב ראש אספה שכונסה לקראת הקונגרס הציוני האחד עשר, ופתח אספה אחרת נגד החלטת חברת 'העזרה' כי לשון ההוראה בטכניון תהיה גרמנית. מחויבותו לעברית ניכרת גם בדבריו כי רק באמצעותה 'אפשר לאחד את האחים הנפרדים', בה 'תלוי קיום לאומיותנו' ויש לעשותה 'ללשון מדוברת בין כל שדרות העם'. ואף זו, בעיתון 'החרות' פורסם בתרגום ג' כי הוא מתרגם לערבית את 'אלטנוילנד' של הרצל, אך נראה שהתרגום לא יצא לאור.

בפרק זמן זה פרסם מלול מאמרים מרובים בעיתונים ערביים, גם בתוקף תפקידו ב'משרד הארץ־ישראלי', ובהם התווכח עם מתנגדי היישוב הציוני, ה'צוורים', הכינוי שהיה רווח באותה תקופה לערבים העוינים. מאמריו בעברית באותו זמן היו לרוב על היבטים שונים הקשורים בערביות. כמה מעמדותיו בנרון היו משותפות לו ולעמיתיו בשיח זה, כגון שאיבת הערבים כלפי היישוב היהודי יסודה באי הבנה, שאפשר להיאבק נגדה באמצעות הסברה, ביותר

עליהם). וראו: בצלאל, ציונים, עמ' 174-176. הציטטה ראו: מויאל, אספה. וראו: סחייק, עמ' 38-39, 91.

על ידי עיתון בערבית שיצא לאור בידי יהודים, וגם במאמרים מאת יהודים שיפורסמו בעיתוני הערבים, אך מלול ציין שבאחרונה ביקשו עיתונים אלה תשלום בעבור הפרסום, ועל כן היה אמצעי זה זמין פחות; הוא התמצא בסוגיה זו בשל עבודתו כ'משרד הארץ-ישראלי'. ואכן הוא פרסם מחקר שהתבסס על בדיקת שמונים עיתונים של ערבים בארצות שונות בזמנו ומצא כי שבעה מהם צידדו ביישוב הציוני, שלושה אחרים פרסמו ללא בדיקה מה שהוצע להם, ארבעים ושלושה היו אדישים, ורק עשרים ושבעה התנגדו ליישוב. אילו נערכה בדיקת דומה בתקופה מאוחרת יותר, שבה גברה העוינות, ספק אם היו נמצאים עיתונים שצידדו ביישוב.

מלול נקט עמדות ייחודיות בפולמוס חריף שפרץ עקב מיזם להקמת ארגון של המורים היהודים לערבית, מיזם שרק ראשיתו, כינוס אספת מורים, יצאה לפועל, בניסן תרע"ג. היוזמים וגם משתתפי האספה היו משכילים ספרדים, ומלול עמד בראשם. הנימוקים הפוליטיים למיזם זה היו שהערבים קמים לתחייה, ערבית עתידה להיות השפה השלטת בארץ, ועל היהודים ללמוד אותה כדי לשרוד וכדי להגיב כראוי על ההסתה של ה'צורדים' הערבים נגדם. הנימוקים התרבותיים היו שמתבקש כי היהודים כעם מזרחי לא יעדיפו הוראת שפות אירופיות על שפות מזרחיות, וכי ידיעת ערבית תשפר את ידיעת השפה העברית והגיייתה. יעקב רבינוביץ הגיב על מיזם זה בסדרת מאמרים גרושים אמירות אתנוצנטריות נגד הספרדים והערבים, שהיו דומים בעיניו.¹⁰ בתשובה על דברים אלה אמר מלול בין היתר כי עלינו לבסס את 'לאומיותנו השמית' ולא לטשטש בתרבות האירופית, ידיעת השפה הערבית תסייע לנו ליצור תרבות עברית ממש. עוד טען כי עלינו לדעת היטב ערבית ולהתמזג עם הערבים (!?) – המערכת). ואף זו, טועה רבינוביץ בדבריו כי אין לאומיות בלי שפה, שכן מספר מנהיגים ציונים, בהם נורדאו, לא דיברו עברית. מלול הכחיש שהוא שואף להתחבר עם הערבים או להתבולל בהם. על דברי מלול שפורסמו ב'החרות' הגיב העורך חיים בן-עטר כי ראוי שהערבית תהיה לשון שנייה בלימוד, והעברית תהיה הראשונה, ועל דברי רבינוביץ הגיב כי ידיעת ערבית אינה מביאה לידי התבוללות בערבים, והוסיף שגם הערבים אינם

10 רבינוביץ טען כי התארגנות המורים עלולה להיות סניף של מורים ערבים בני דת משה, זו בגידה לאומית גם אם לא מדעת, ידיעת ערבית עלולה להביא את הספרדים להתבוללות, שכן הם גרים בינינו אך זרים לנו, הם גם עלולים להיות מסוכנים לנו (האשכנזים). ואף זו, לדעתו השפה הערבית וספרותה 'אינן קולטוריות', ותחיית הערבים היא מדומה. דבריו אלה לקוחים ממספר מאמרים שלו – ראו: בצלאל, ציונים, עמ' 387, הערה 34.

מצפים לכך. על תודעת זהותו של מלול מלמד גם מאמרו על יעקב צנוע, היהודי המצריהלאומי, שבו כינה מלול את עצמו 'אחד מתלמידיו היותר קרובים אליך' 'ובנך'.¹¹

האישים שיצוינו להלן הזדהו עם הציונות, כמו קודמיהם לעיל, ונקטו עמדה, בכתביהם או בפועלם, כלפי הבעיה הערבית האקטואלית בזמנם, פרט ליצחק שמי ולאריאל בן-ציון, אך מעטים מהם קישרו זאת לזהותם היהודית, וגם אלה במידה מצומצמת. מספר הנחות בנדון היו משותפות לרבים מהם, וגם לאלה שצוינו עד כאן, כגון שעויות הערבים ליישוב הציוני היא פרי אי הבנה, וש אפשר לגבור עליה על ידי הסברה, כאמור לעיל בדיון על מלול. הם הניחו גם שהעויות מקורה בערבים הנוצרים ומהם פשטה אל המוסלמים, ושהמסד האשכנזי של היישוב החדש ושל הציונות אינו מבין זאת ואינו מוכן לקבל את דעתם של ספרדים המצויים בסוגיה זו. הם אף סברו שהמדינות הנוצריות חורשות מזימות על ארצות המוסלמים וביותר על הממלכה העות'מאנית, וביריבויות אלו של הנוצרים נגד המוסלמים או המערב נגד המזרח הם עמדו בדרך כלל לצד המוסלמים והמזרח.

אברהם אלמאליח (1885–1967) התחנך ועסק בפעילות ציבורית במסגרות של תרבויות שונות ואף מנוגדות, וזהו מאפיין לבנטיני מובהק. הוא נולד בירושלים לאב ממרוקו ששימש דיין. הנער למד בבית הספר של כ"ח ובישיבה של הספרדים והשתלם בצרפתית במכון הנוצרי לארכאולוגיה סנט אטיין, כן למד ערבית ולדינו. מוריו המובהקים היו חיים קלמי הספרדי, איש התרבות הצרפתית, ומרדכי האזרחי־קרישבסקי, ממייסדי החינוך העברי החדש וסופר עברי. אלמאליח לימד עברית וצרפתית בירושלים ואחר כך ניהל בתי ספר ולימד בהם בקושטא ובדמשק. מגיל צעיר היה מעורב בפעילות ציבורית ועיתונאית, נמנה עם מייסדי אגודות צעירים שנועדו לטפח הכרה לאומית ודיבור בעברית בלבד, היה חבר באגודות ציבוריות אחרות, עזר לאליעזר בן־יהודה בעריכת 'השקפה', היה ממייסדי העיתון 'החרות' ועורכו הראשון, מעורכי 'איל ליבראלי' בלדינו, מייסד כתבי־העת 'מזרח ומערב' ועורכו ועורך 'מחברת'. כל השנים האלה וגם אחר כך היה מחבר פורה בעברית וכן בצרפתית, בלדינו ובערבית.

11 ראו: שם, עמ' 378–379, 384–392, 400–401. הציטטה מדברי נשיא התנועה הערבית ראו: מלול אל נחום סוקולוב וארתור רופין, 'בסיון תרע"ד, אצ"מ L2/94 lb. מחיובות לעברית ראו: מלול, התנועה, ומשם הציטטות מדבריו. מחקרו על העיתונות ראו: מלול, העיתונות. דבריו באספת המורים ראו: מלול, מעמדנו, הציטטות מדבריו שם, רכג. דבריו על צנוע והציטטות מהם ראו: מלול, על צנוע. ראו עליו עוד: סחייק, עמ' 39. ראו גם: בן־זאב, אף כי המאמר התיישן.

הוא פרסם מאמרים במגוון סוגות בעיתונים ממגזרים רחוקים זה מזה – 'השקפה' של בן-יהודה, 'החרות', שהיה בבעלות ספרדים, 'הפועל הצעיר' המפלגתי, 'המבשר' של ההסתדרות הציונית שיצא בקושטא ועוד – וספרים על נושאים שונים, בארץ ומחוצ' לה. אשר לזהותו הלאומית, הוא היה מהראשונים שדיברו עברית בלבד ולא רק הטיפו לכך, ובשנת תרע"ד היה מנהל הבנק הציוני אפ"ק בעזה.

אלמאליח, שהיה הראשון בעיתונות העברית למה שהוגדר מאוחר יותר 'סופר לעניינים ערביים', כתב הרבה בתקופה הנדונה על הבעיה הערבית, לרוב דברי פרשנות. בעמדתו ניכרת ראש לכל ההתרעה מפני הסכנה הצפויה ליישוב מפני עוינות הערבים. כך הוא השווה את פרסומי ה'צורים' לעיתונות האנטישמית בצרפת (נוסח דרומון, כלשוננו), ופגיעה של ערבי ביהודי ביפו השווה לפוגרום בקיישינוב. אמנם בהקשר של ויכוח בעיתוני היישוב על תחיית הערבים הורה כי אין זו תחייה מדומה, אך הוא לא ביטא אמפתיה כלפיהם אלא חרדה מפניהם. 'יתרה מזו, היותם 'חסרי קולטורה' כדבריו היה בעיניו סכנה ליישוב. אין בדבריו ביטויי קרבה כלשהי לערבים, במוצא, בהיסטוריה, בתרבות וכיוצא באלה או קרבה בזהות היהודית, לא תמיכה בתביעותיהם הפוליטיות ולא קרבה למזרח בכלל.¹²

חיים בן-עטר (1885–1918), העורך השני של 'החרות', נולד במרוקו למשפחות של רבנים מצד האב ומצד האם וגדל בירושלים, קיבל חינוך מסורתי בבית ספר ובתלמוד תורה ספרדיים ורכש ידיעה מסוימת בלשונות צרפתית, לדינו, ערבית ותורכית, לרוב כאוטודידקט. הוא היה פועל דפוס מגיל שש עשרה ובהדרגה התקדם, כתב וערך עיתונים בעברית ובלדינו, תרגם מכמה לשונות לעברית ועסק בהוצאה לאור. הוא היה ציוני מוצהר ובגיל שמונה עשרה כבר חתם על מכתב שלו: 'הצעיר הציוני הנלהב'. לאחר שנה אמר כי בכל ביקור ביפו הוא שמח שהעברית נשמעת מפי צעירה וחש כמי שחי במדינה עברית. הוא נפטר בדמי ימיו בהיותו בן שלושים ושלוש.

גם בן-עטר כתב מאמרים מרוכים על עניינים ערביים, כולם ב'החרות' ורובם המוחלט על הבעיה הערבית בזמנו. לדבריו לערבים כאומה יש מגרעות, והחמורה שבהן היא שהם מתעלמים מצורכי הציבור שלהם ותועלתו. על כן אין תנועה ערבית לאומית או תנועה ציבורית כלשהי בקרבם, גם אין בהם

12 על אלמאליח נכתב הרבה, ראו בעיקר: מנחה לאברהם, בפרקי הערכות, ברכות, איחולים וזיכרונות; אלמאליח, הראשונים, המבוא מאת יוסף יואל ריבלין, עמ' ז-טו. על עמדותיו ראו: בצלאל, ציונים, עמ' 394–396, ובהרחבה עמ' 365–402 במסורג.

'שום כישרון מדעי גאוני', וכוח היצירה שלהם פגום. אמנם יש בקרבם רגש לאומי בריא ונכונות להקריב קרבנות להשגת מטרותיהם, תחייתם הפתאומית, שאינה מדומה, מפתיעה, והם הולכים ומשיגים את תביעותיהם. אך בן-עטר לא התייחס אל הישגיהם באהדה אלא בקנאה ובחרדה. הוא לא צידד באימוץ הלשון הערבית, כדבריו בתגובתו לעיל על דברי מלול, ולא בתרבות הערבית. עם זאת הוא דחה גם את התרבות הארית, המערבית, בפרט זו של צרפת ואנגליה, שלדבריו 'תגרום היזק עצום לאומה הישראלית בתור נושאת רעיון דתי לאומי', ואימוצה יזיק יותר מאשר יועיל. לדבריו השותפות היחידה האפשרית עם הערבים היא לצורך שיפור המצב הכלכלי של הארץ. אמנם הוא כתב שרק דברי המסיתים הנוצרים מונעים קרבה בין היהודים לערבים, אך התכוון ליחסים תקינים ולא מעבר לכך. עוד הוא כתב על יעקב צנוע, שהיה מתבולל ומעורב עם הלאומיים המצרים והקדיש את עצמו להאדרת האסלאם. אכן בן-עטר צידד בזהות יהודית ציונית מובחנת ללא נקודות שיתוף עם ערבים. דבריו האחרים על הבעיה הערבית אינם ייחודיים לו.¹³

יוסף בן דוד ממן הורה עברית וערבית בבית ספר של כ"ח בטבריה ובמושבה אחת או יותר, ידע צרפתית, לדינו וכנראה גם ספרדית. הוא כתב מאמרים לעיתונים, ספרים כסוגות ועל נושאים שונים – על הדרוזים, על הצמחונות וכן יצירות ספרות ומחזה – תרגם מעיתונים בערבית והיה בעל השכלה נרחבת יחסית; לדוגמה באספת אבל על הרצל הוא הרצה על התחייה היהודית מעמנואל נח עד פינסקר והרצל.

בקונטרס שכתב על הוראת השפה הערבית טען כי אף שלימוד השפה הערבית הופך להיות חובה בבתי הספר בארץ, היהודים מזלזלים בה ובמלמדיה. הוא סקר את מעלותיה: היא תהיה שפת המסחר, הממשל, הקשר, העימות עם הערבים ואולי גם ההשפעה עליהם, ועתידה להיות זמן רב השפה השלטת 'למרות בולמוס התורקזמוס של רוב מנהיגינו'. ואם אנו רוצים לכבש עם, להשפיע עליו לטובתנו... עלינו ראשית כל לדעת את שפתו. ידיעת השפה הערבית, שספרותה מתפתחת באחרונה, תתרום גם להתפתחות העברית ולעיצוב הגייה עברית שמית מורחית ממש. לדבריו סדר העדיפויות להוראת שפות בבית הספר העברי צריך להיות: עברית, ערבית, תורכית וצרפתית. ממן ציין כי אין הוא מחסידי הערבית, וכי דבריו על חשיבותה הזמן גרמם, והוא

¹³ על הביוגרפיה שלו ראו בינתיים: בצלאל, על בן-עטר, ושם, עמ' 141 הציטטה הראשונה דלעיל. במאמרים מעטים אחרים שנכתבו עליו יש טעויות. על עמדותיו בבעיה הערבית ראו: בצלאל, ציונים, עמ' 394–396; הציטטה השנייה דלעיל ראו: בן-עטר, אנו; הציטטה השלישית דלעיל ראו: בן-עטר, התרבות.

עצמו מלמד עברית. הוא הוסיף כי אין לחשוש שהיהודים יתבוללו, שכן 'העם העברי עומד כמעט תמיד על מדרגה קולטורית יותר גבוהה משכנינו ובפרט מהערבים'. דברי ממך בשבח הערבית הם פרקטיים לחלוטין ללא ביטויי קרבה או הזדהות אידאולוגיות, שלא כדברי מיוחס, יהודה או מלול. במאמר ביקורת על הצגה בעברית השווה אותה ממך להצגות בערבית שראה במצרים ובסוריה ומצא את אותן המגרעות בכולן, אך האמין שעקב המשטר החוקתי יתקדם העם הערבי, 'וגם אנו נצער עמו'. גם כאן אין ביטוי לשיתוף אלא להתקרמות מקבילה.

אשר להיבטים הפוליטיים של היחסים עם הערבים, ממך הגדיר את האיבה הערבית 'האנטישמיות החדשה ההולכת ונבראת לעינינו'. לעומת זאת טען כי הערבים מתעמתים עם היהודים אף שהם 'לאומים אחים', גם בגלל יחס היהודים אליהם, ההתבדלות מהם, החשדות והזלזול בהם, המלחמה הגלילית נגדם ועוד. כרבים מעמיתיו הספרדים ציין ממך כי הממסד האשכנזי אינו מבין את הערבים ואינו מוכן לקבל את דברי הספרדים שמבינים בכך, והאשים את האשכנזים בחריפות: 'שמתם יותר מכשולים על דרכי תנועתנו הקדושה מאשר הועלתם לה'. לממך היו ויכוחים חריפים ועימותים נוספים עם אשכנזים. לדבריו בעימות אחד קשה אמר לו הפובליציסט והעסקן אברהם לודיפול: 'ערבים בורים אתם הספרדים', ו'אם תכתוש את היהודי הספרדי ישאר ערבי'. בעימותים אלה ואחרים נחשפה בבהירות תודעת הזהות של כל צד, ללא קשר למידת הדיוק של הדיווח עליהם. בדברים אחרים של ממך על הבעיה הערבית אין חידוש.¹⁴

להלן יובאו עמדות של אישים, שרובן נקודתיות, תחילה על הבעיה הערבית ואחר כך על השוני בתרבות.

שמואל בן-שבת (1888-1957) נולד במרוקו, היה מורה בקי בעברית וסופר 'החרות' בחיפה. הוא כתב הרבה ובקביעות על הבעיה הערבית, עד שהופסקה עבודתו משום שהסכים לקבל משרת פרופסור בטכניון בעת מלחמת השפות ועל כן נחשב בוגד בעברית, שהיא הלשון הלאומית. אך כתיבתו הייתה לרוב מרווחת, ואין ייחוד בעמדותיו אלא לפעמים בניסוחן, כמו בדיונו על איבת

14 הוא כתב את שמו גם ממאן, מאמאן, י' בן מימון ובשם העט יוסף הגלילי. לא מצאתי כתובים על אודותיו, המובא כאן ובספרי מלוקט מפירווי מידע. הקונטרס שלו ראו: ממך, ושם בעטיפה על כתביו. על עמדותיו הנדונות לעיל ראו: בצלאל, ציונים, עמ' 365-402 במסורג, תמצית בעמ' 397-398. הציטטות ראו: הראשונה והשנייה - ממך, עמ' 9; השלישית - שם, עמ' 18; הרביעית - בצלאל, ציונים, עמ' 388; החמישית - שם, עמ' 397-398; השישית - שם, עמ' 397; השביעית והשמינית - שם, עמ' 373.

המדינאים האירופים לאסלאם וליהודים: 'השמעתם שאירופה זו – תגן אי פעם על היהודים?'.¹⁵

חיים צרור (1882–1920), יליד יפו, למד בתלמוד תורה של סבו, בבית הספר של כ"ח וב'מקווה ישראל', הורה עברית בכמה מושבות ויסד בית ספר ציוני ביפו. מאוחר יותר למד משפטים בפריז, יסד בתי ספר עבריים במצרים והיה ציר בקונגרסים ציוניים. הוא כתב על הבעיה הערבית וציין כי כבר אין צורך בייסוד עיתון בערבית בבעלות יהודים, כיוון שידם גברה על יריביהם הערבים. מעטים מהמשתתפים באותו שיח חשבו כמוהו.¹⁶

ד"ר יצחק לוי (1866–1950) נולד בקושטא, למד באוניברסיטאות בגרמניה והוכתר בתואר דוקטור לפילוסופיה. הוא שירת כאגרונום במזרח מטעם ממשלת תורכיה, מילא כמה תפקידים במושבות בארץ בשירות חברת יק"א, היה מנהל סניף ירושלים של הבנק הציוני אפ"ק, חבר המועצה העליונה של 'התורכים הצעירים' ומייסד 'אגודת היהודים העות'מאנים'. היה בעל ידע נרחב בתרבויות ובשפות שונות ומעורב בפעילות ציבורית ועדתית-ספרדית.

הוא היה מעורב בסוגיה הערבית בראשונה בשנת 1903, כאשר הציע לו שיח' בדווי בדרום הארץ שהבדווים והיהודים יפעלו בצוותא נגד הממשל התורכי, הבדווים בנשקם ובאדמותיהם והיהודים במתיישביהם, כחכמתם ובהשפעתם הפוליטית. לוי העביר את ההצעה אל הרצל, אך היא לא הוצאה לפועל כי תוך כדי הדיון ביניהם נפטר הרצל. הוא היה מעורב בשנית בסוגיה הערבית לאחר המהפכה בתורכיה בשנת 1908 – אז יזם יחד עם אלברט ענתבי ואליהו ספיר הוצאת עיתון בערבית, אך גם מיזם זה לא יצא לפועל. באותו פרק זמן הוא אמר בנאום: 'אומה חדשה נולדה בתוגרמה [תורכיה]... אנחנו היהודים צריכים לעזוב את הקטנות שלנו, אין עכשיו שום הבדל בין יהודי נוצרי ומשלמי'.¹⁷

אלברט אברהם ענתבי (1880–1919) נולד בדמשק למשפחת רבנים, למד בתלמוד תורה, בישיבה ובבית ספר של חברת כ"ח, ונשלח מטעמה לסמינר למורים שלה בפריז. משנת 1898 עבד בשירות כ"ח בירושלים בתפקיד סגן מנהל בית הספר שלה בעיר ואחר כך מנהלו ובתור מנהל כללי שלה בארץ, במקביל היה נציג חברת יק"א ונציג הברון רוטשילד בארץ. כמה שנים היה עסקן רב כוח ורב השפעה ומעורב בתחומי פעולה מרובים: שתדלנות אצל

15 מאמריו ודיווחיו על הבעיה הערבית ראו: בצלאל, ציונים,

עמ' 365–402 במסורג; הציטטה – שם, עמ' 399; מעורבותו

במלחמת השפות – שם, עמ' 273.

16 ראו עליו: תדהר, ב, עמ' 1039. מאמרו הנדון ראו: צרור. ראו

גם: בצלאל, ציונים, עמ' 165, 370.

17 פרשת השיח' ראו: לוי. וראו: בצלאל, ציונים, עמ' 152–153;

מיזם העיתון – שם, עמ' 368; אומה אחת – שם, עמ' 173.

השלטונות, יחסים עם הערבים, עזרה למושבות, פעילות בעדה הספרדית ועוד. הוא לא הגדיר את עצמו ציוני אך היה קרוב לכך לפי מה שמעידים כמה ממעשיו ומדבריו. במעשיו – הוא היה יועץ של 'חובבי ציון' והסתדרות הציונית וסייע הרבה למושבות הציוניות ולרכישת קרקעות להתיישבות. בדבריו – בריאיון עמו אמר כי כל הציונים לפלגותיהם 'או סתם יהודים הקרובים לרעיון התנועה הלאומית שואפים... שעם ישראל יחיה חיים עצמיים בשמרו על קנייני רוחו, על אישיותו ועל חוייתו ההיסטורית והרוחנית ובהתפתחו בלשונו ובתורתו הוא'. ועוד באותו ריאיון: 'כל מי שיש בלבו רגש של יהודי מחויב הוא לקחת חלק בכל תנועה שנוגעת לתחית עמו'. הודהו עם מצע רעיוני זה ומעשיו די בהם כדי לא להדירו מכלל הציונים.

מעורבותו בסוגיה הערבית הייתה בשני מיזמים להוצאת עיתון בערבית, שניהם בשנת 1908, לאחר המהפכה בתורכיה, ואחד מהם הוזכר לעיל. מאוחר יותר הוא סירב לתת יד ליוזמה נוספת משום שסבר כי עיתון כזה כבר לא יועיל, וכך נימק גם את סירובו להשתתף באספה שכינס מויאל לריון בבעיה הערבית, ושהוזכרה לעיל. ואף זו, בריאיון עיתונאי עמו אמר: 'העם המושלמי הוא העם היותר קרוב לנו בגזע וברוח ובאמונת האלוהות'.¹⁸

שלושת האישים שלהלן לא היו לבנטינים לפי ההגדרה דלעיל והם כתבו על הבעיה הערבית רק במזדמן, אך ראוי להזכיר את דעותיהם בנדון לשם יתר מלאות של הסקירה.

הרב יעקב משה טולידאנו (1880-1960) שמוצא משפחתו ממרוקו, נולד בטבריה, והיה איש ציבור במגוון תחומים, ציוני רדיקלי בדעותיו שהיה בקשר עם הרצל, פרסם מחקרים בהיסטוריה ובתחומי יהדות אחרים ולשם כך היה בקשרים עם אנשי מדינה יהודים במערב. בהיותו רב הוא לא היה חצוי בתודעת זהותו, ואם הייתה לו השכלה מערבית זו הייתה מצומצמת, לכן אין לראות בו לבנטיני. הוא השתתף בשיח על ייסוד עיתון בערבית בבעלות יהודית, לדעתו נדרש לייסוד עיתון לאומי שייאבק נגד ה'צורדים' הערבים וגם יעסוק בבעיות פנים-יהודיות, ונוסף על כך יש להשתדל לפרסם מאמרים של יהודים בעיתונים של ערבים ככל שיתאפשר.

אברהם ר' בצראווי, שאיני יודע על תולדותיו דבר פרט להיותו כנראה ממוצא בבלי, גם הוא השתתף בשיח על העיתון בערבית, ולדעתו נדרש לכוון את העיתון אל כל הקוראים ערבית ובמיוחד אל הערבים עצמם. כמו משתתפים

¹⁸ על פועלו ודבריו ראו: בצלאל, ציונים, עמ' 174, 175, 368, 370, 381, 382, 384. שלוש הציטטות ראו: ענתבי, פא. על דמותו ראו: אלמאליח, על ענתבי, אף כי לא דייק.

אחרים בשיח זה הוא הדגיש את ייחוד הזהות של הספרדים, במיוחד בקדמותם בארץ ובהגשמה הציונית.

יוסף אליהו שלוש (1870–1934) נולד ביפו, משפחת אביו הייתה ממייסדי היישוב היהודי בה ומוצאה מאלג'יר. הוא למד בתלמוד תורה ביפו ובבית ספר בביירות וכבר בגיל צעיר החל לעסוק בעסקים, והיה סוחר, קבלן בניין ותעשיין. כמו כן עסק בפעילות ציבורית, לרוב מוניציפלית. כל השנים היה ביחסים קרובים עם ערבים, השפיע עם כמה מחבריו על מספר מנהיגים ערבים להתייחס בחיוב ליישוב היהודי, ובעת מלחמת העולם הראשונה, בגלותו ביישובים ערביים, השפיע על ראשיהם להיטיב עם הגולים היהודים ששהו בכפריהם. פעילותו לאחר אותה מלחמה אינה קשורה לדיוני, אך הוא פרסם מאמרים בעיתונים של ערבים על היחסים עמם. אין באישיותו דבר שעשוי להגדירו כלבנטיני.¹⁹

בסוף החלק הזה על הבעיה הערבית ראוי לציין את האגודה החשאית 'המגן' שעסקה בכך. היא נוסדה בשנת 1914 בידי כשלושים מנכבדי הספרדים הילידים, רובם ככולם מיפו. מטרותיה היו חובקות כול, יישוביות וציוניות, פוליטיות ותרבותיות, אך הן כוונו בעיקרן לעיסוק ביחסים עם הערבים. 'המגן' התייחסה באהדה אל התחייה הלאומית של הערבים וקיוותה לשתף פעולה עמם. בהצהרה על ייסודה נאמר: 'זכינו גם לחזיון הנפלא של תחיה ענקית של עם בן 15 מיליון נפש... החובק בזרועותיו את היאור והפרת... וכארי שואג תוקע... את תקיעת תחיתו'. ובהמשך: זהו 'העם הקרוב אלינו בגזע וברוח ומחונן בהרבה כשרונות המיוחדים לבני גזענו השמיים'. בעמדותיה לא היה חידוש אלא באמצעים שהציעה למימושן. 'המגן' הצליחה לממש כמה ממטרותיה, שכנעה מספר נכבדים ערבים לשנות לטובה את יחסם אל היהודים וכן סייעה בקליטת עלייה מסלוניקי. אך אז פרצה מלחמת העולם הראשונה, העולם השתנה וביתר היחסים עם הערבים.²⁰

לסיום הדיון אביא דברים מאת מספר סופרים שנאמרו בהקשרים של ספרות, מקצתם דנו בערבים אך לא בבעיה הערבית.

יצחק שמי (1888–1949), מטובי הסופרים הספרדים ביישוב, נולד בחברון לאב שמוצאו מסוריה, למד בתלמוד תורה שבה ובסמינר בירושלים, הורה בארץ, בכפר ובעיר, ובחוץ לארץ. הוא פרסם רק שבעה סיפורים, מהם שלושה מחיי הערבים, ושני מאמרים. סיפורו 'נקמת האבות', הסיפור הטוב והמקורי

19 מאמרו של טולידאנו ראו: טולידאנו. מאמרו של בצראווי ראו:

בצראווי. על שניהם ראו: בצלאל, ציונים, עמ' 369. על שלוש

ראו: שלוש, במסורג; על ההשפעה על מנהיגיהם – שם, פרק

יא; הגלות בכפריהם – שם, פרקים כ-כד.

20 ראו: בצלאל, ציונים, עמ' 382–384.

ביותר מחיי הערבים שנכתב בעברית, ממזג יסודות מהמזרח ומהמערב ומשתקפים בו הפטליזם, מוסכמות המוסר וההתנהגות של הערבים, ואלה לא נראו לשמי. במאמרו 'סופרים ערבים' הוא ביקר את הספרות הערבית בין היתר על שמעורבבים בה חול וקורש, דת והשכלה, ראליות וטמיעה. מאמרו 'היהודים בדמשק' ביקורתי ביותר כלפיהם. ובמכתב מדמשק משנת תרע"ב הוא סיכם: 'מזרח מזוהם, נובל, שלוק ומסריח'. שמי הלכנטיני לא הייתה בו התרפקות על הערבים או על היהודים במזרח.²¹

ד"ר אריאל בן-ציון (1880-1933) נולד בירושלים לאב ממוצא אלג'ירי. למד בתלמוד תורה וכשיבות ספרדיים והמשיך באוניברסיטאות בגרמניה ובשווייץ, היה פעיל בתחום החינוך ובקרב העדה הספרדית, כיהן כרב במונסטיר שבסרביה, ולאחר מלחמת העולם היה שליח 'קרן היסוד' בארצות שונות. הוא כתב מגיל צעיר מאמרים, חקרי מיסטיקה, דברי ספרות ושירה, בעברית, בגרמנית ובאנגלית. לדבריו יש ניגוד בין האמנות היהודית המערבית ו'הארית הדינויסית' ובין 'הנגינה העברית הטבעית שמוצאה... מהנשמה המזרחית התמימה'. על ספרו 'הלולא או חופת המות' כתב הסופר היהודי הווינאי ריכרד פֶּרהופמן: 'בדברך אנו רואים כמוך את המזרח בעיני המזרח'.²²

בניגוד שבין ספרות המערב לספרות המזרח דנו גם דוד אבישר, מפרחי הסופרים הספרדים, ויהודה בורלא בתכתובת בשנת 1917. לדברי אבישר בקריאה ובכתיבה של ספרות הצעירים הספרדים חצויים בין ספרות המערב, המתאפיינת בדיוק, בקיצור וב'זהירות נפרזה', ובין ספרות המזרח, שהיא 'חפשית ופראית כאחד'. ואילו בורלא טען כי יצירי ההגות והספרות המערביות 'תופסים את נשמתנו', ואין לנו כל אפשרות לשאוב אפילו מהספרות וההגות של תור הזהב בספרד.²³

ד. זהות בתקופה הנדונה והיום

עמדות עשרים האישים שצוינו לעיל ימוינו להלן לפי מספר קריטריונים. כולם מוצאים מארצות ערביות פרט לשלושה ספרדים דוברי לדינו. פרט לרב טולידאנו, שלוש ובצראווי, הם היו לכנטינים, בעלי תרבות מעורבת במידה זו

²¹ סיפוריו ראו: שמי. מאמריו ועליו ראו: בצלאל, ציונים, עמ' 357-358.

²² מאמרו 'אל נביאי השקר', שממנו הציטטה הראשונה, ראו: בן-ציון, נביאי. ספרו ראו: בן-ציון, הלולא, ומהמבוא שם הציטטה השנייה. וראו: בצלאל, ציונים, עמ' 359-360. הביוגרפיה שלו ראו: קרסל, א, עמ' 292.

²³ ראו: בצלאל, ציונים, עמ' 360-361.

או זו, באישיותם או בעמדותיהם או בזו ובאלו, אך ללא זהות חצויה בהקשר זה, ורבים מהם היו רב־לשוניים. לבנטינים אלה, פרט ללוי, לא ניכרה בהם העדפה של התרבות המערבית; בן־ציון אפילו העדיף את התרבות היהודית־המזרחית אף כי היה בעל השכלה מערבית נרחבת, וגם כתיבתו בחלקה היא בשפות מערביות. בכך הם היו שונים מהלבנטינים שתיארה כהנוכח.

אשר לזהותם, האִישים הללו היו ציונים במוצהר, כמו בן־עטר, או במשתמע, ורק באשר לענתבני ניתן להעלות ספק, אך כאמור לעיל הוא היה קרוב לצינונות במעשיו ובכמה מדבריו. כולם, פרט לסופרים בן־ציון, אבישר ובורלא, דנו מהיבט כלשהו בבעיה הערבית שהייתה בזמנם, אך בחינת הזהותם עמה מורכבת יותר. שבעה מהם ציינו שיש מידה של זהות בין היהודים לערבים: מיוחס, א"ש יהודה, מויאל, רעייתו, מלול, לוי – אף כי דבריו בנדרון תמוהים ואפשר שיש להסבירם בכך שהוא התחרה על מועמדות לבית הנבחרים העות'מאני ורצה למשוך את קולות המוסלמים והנוצרים – וענתבני. שלושה ציינו שאין זהות כזו: בן־עטר, ממן ושמי. שלושה מצאו ניגוד בין התרבות היהודית במזרח ובין זו במערב; בן־ציון העדיף את זו של המזרח, בורלא את זו שבמערב, ואילו אבישר היה חצוי ביניהן. שבעת הנותרים לא הביעו דעה בנדרון: בכר, אלמאליח, בן־שבת, צרור, הרב טולידאנו, בצראווי ושלוש. לסוגיה זו מתקשרת הזהות העדתית. ממן, שהיה בעימותים עם אשכנזים, ציין בגאווה את היותו ספרדי, וכמוהו בצראווי ומויאל. לדברי ממן, לודיפול הטיח בו כי הספרדים הם ערבים בורים. גם הסופר קדיש יהודה ליב סילמן כתב כי היחסים בין הספרדים לערבים מרובים מן היחסים שבינם ובין האשכנזים.²⁴ ואילו הסופר הווניאני ברהופמן ציין לחיוב כי 'הלולא' של בן־ציון משקף את המזרח.

בעיית הזהות בימינו נדונה ביום עיון מטעם 'מכון בן־צבי'²⁵ עקב הניסיון להכניס לשימוש את ההגדרה יהודים־ערבים,²⁶ אם לחלק מצומצם מיהודי המזרח ואם לרובם הגדול. הטענה במאמר באשר לעבר היא כי הגדרה זו לא מצאנוה בתקופה הנדונה אלא פעם אחת, במאמר של אסתר מויאל החתום 'העבריה הערבית'. ואף זו, השיח בנדרון התקיים במרחב הציוני, ואיש מהמשתתפים בו, גם הרדיקלים שבהם, לא הסתייג מהצינונות ולא האשים אותה בנישול ערבים,

24 ראו: סילמן.

25 יהודים ערבים והמקף שביניהם, יום עיון במכון בן־צבי, ירושלים, 21 ביוני 2007, שם הרציתי בתמצית את המובא במאמר זה.

26 מונח זה עומד בראש כותרת ספר של יהודה שנהב. ראו: שנהב. ראו גם: שטרית, עמ' 52–55. יש ספרים ומאמרים אחרים על סוגיה זו, אך הדיון בהם ובהשגותי עליהם הוא עניין לדיון נפרד.

בקולוניאליזם וכיוצא באלה מרעין בישין, וודאי לא ראה בקרבה בין יהודים לערבים מתכון לברית בין יהודי המזרח לערבים כנגד היהודים האשכנזים והיישוב הציוני. כולם חשבו שעוינות הערבים כלפי היישוב היהודי החדש היא פרי אי הבנה, וכי ניתן לשנותה, ביותר על ידי הסברה בכתב.

להגדרה יהודים-ערבים אין יסוד גם במציאות. אשר לערבים, ברנרד לואיס ציין בספרו על הזהויות במזרח התיכון כי ברוב העולם המוסלמי היסוד הראשי והבסיסי של הזהות הוא הדת, ואילו מקום הלשון בזהות הוא ראש לכול כלשון הדת. כלומר הערבים לא יראו בני אחים לזהותם כל עוד איננו שותפים להם בדתם, וזאת אין מציעים אפילו חסידי ההגדרה יהודים-ערבים בזמננו.²⁷ אשר ליהודים, רק חלק מיהודי המזרח חיו בארצות של דוכרי ערבית, וגם הם דיברו ערבית-יהודית; השוני בין שתי השפות גדול לפעמים עד כדי כך שדובר ערבית-יהודית אחת אינו מבין את הערבית-היהודית האחרת. כלומר אין שיתוף לשוני אפילו של יהודים יוצאי ארצות ערביות וערבים. לסיכום הסוגיה, אין מקום להגדרה זו לא בעבר ולא בהווה, וכל כולה תוצר אידאולוגי, אנטי-ציוני בעליל.

27 ראו: לואיס, עמ' 30-31, 50-56.

קיצורים ביבליוגרפיים

אלמאליח, הראשונים	אברהם אלמאליח, הראשונים לציון: תולדותיהם ופעולתם, ירושלים תש"ל
אלמאליח, על ענתבי	—, 'אברהם אלברט ענתבי ז"ל', המזרח (תש"ב), ג, עמ' 6-7; ד, עמ' 7-6
אצ"מ	הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים
בן־זאב	ד"ר ישראל בן־זאב, 'העיתונאי והעסקן ד"ר נסים מלול', מחברת, ח, ז-יב (סיוון-אלול תשי"ט), עמ' 84-89, 146-148
בן־חנניה, על אסתר	י' בן־חנניה, 'הסופרת אסתר מויאל ותקופתה', הד המזרח ג, יט-כ, כא, כב (תש"ה)
בן־חנניה, על שמעון	—, 'ד"ר שמעון מויאל והבעיה היהודית הערבית', הד המזרח ג, כה (תש"ה), עמ' 5, 9
בן־יעקב, יהודי	אברהם בן־יעקב, יהודי בבל בארץ־ישראל, ירושלים תש"ם
בן־יעקב, ירושלים	—, ירושלים בין החומות: לתולדות משפחת מיוחס, ירושלים תשל"ז
בן־עטר, אנו	חיים בן־עטר, 'אנו והם', החרות רעז (תרע"ג)
בן־עטר, התרבות	—, 'התרבות הזרה בארצנו', החרות ככד (תרע"ג)
בן־ציון, הלולא	אריאל בן־ציון, הלולא או חופת המות, ירושלים תרפ"ח
בן־ציון, נביאי	ד"ר אריאל בן־ציון (לוי) ס"ט, 'אל נביאי השקר', האור פב (תרע"ג)
בצלאל, על בן־עטר	יצחק בצלאל, 'על ייחודו של החרות (תרס"ט-תרע"ז) ועל חיים בן־עטר כעורכו', פעמים 40 (תשמ"ט), עמ' 111-147
בצלאל, ציונים	—, נולדתם ציונים: הספרדים בארץ־ישראל בציונות ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית, ירושלים תשס"ח
בצראווי	ספרדי טהור [א"ר בצראווי], 'על דבר ייסוד עיתון ערבי: מענה גלוי למר לודויפול', החרות ט (תרע"ב)
גאון	משה דוד גאון, יהודי המזרח בארץ־ישראל, ירושלים תש"ס (ירושלים תרפ"ח-תרצ"ח)
טולידאנו	יעקב משה טולידאנו, 'על תעודת עתון ערבי עברי בארץ ישראל', החרות רב (תרע"ב)
יהודה, התרבות	אברהם שלום יהודה, 'יחסנו אל התרבות הערבית', הדאר כג (תש"ז), עמ' 546-548
יהודה, עבר	—, עבר וערב: אסף מחקרים ומאמרים, שירת הערבים, זכרונות ורשמים, ניו־יורק תש"ו
יהודה, קדמוניות	א"ש לבית יחזקאל [יהודה], קדמוניות הערבים: בימי הבערות אשר לפני מחמד מיסד דת האשלם, ירושלים תרנ"ה
כהנוב	ז'קלין כהנוב, ממזרח שמש, תל־אביב 1978
לואיס	Bernard Lewis, <i>The Multiple Identities of The Middle East</i> , New York 1998
לוי	ד"ר יצחק לוי, 'הבלתי ידוע על הרצל', הד המזרח ב, יב, יג, יד, טו (תש"ד)
מויאל, אור	דוד מויאל, אור ממזרח: פרוש על ספר בראשית, תל־אביב תש"א
מויאל, אספה	אסתר מויאל, 'אספה', הצבי קמא (תרס"ט)

מיוחס	יוסף מיוחס, 'הספרות ההמונית', אמת מארץ ו' (שבט תרנ"ו), עמ' 36-22
מלול, העיתונות	נסים מלול, 'העתונות הערבית', השלח לא (תרע"ד-תרע"ה), עמ' 450-439, 374-364
מלול, התנועה	—, 'התנועה העברית במצרים בשנתיים האחרונות', החרות סד (תרע"ג)
מלול, מעמדנו	—, 'מעמדנו בארץ', החרות רכא, רכב, רכג (תרע"ג)
מלול, על צנוע	—, 'על מות האדם הגדול המנוח יעקב צנוע המכונה בשם שיך אבו נדארה', החרות כה (תרע"ג)
ממן	י"ב נ' מימון (ממן), החשמ"ה והשפה הערבית בבתי הספר העבריים, יפו התר"ע
מנחה לאברהם	מנחה לאברהם: ספר יובל לכבוד אברהם אלמאליח... במלאת לו שבעים שנה, ירושלים תשי"ט
סחייק	שאל סחייק, 'דמות היהודי בראי עיתונות ערבית בין השנים 1858-1908', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1991
סילמן	קדיש לייב סילמן, 'כל עוד לא עבר המועד', השלח כב (תר"ע), עמ' 381
ענתבי	'פריז וארץ-ישראל: שיחה עם האדון א' ענתבי', החרות פ, פא, פב, פד (תרע"ד)
צורר	חיים צורר, 'מעמדנו בארץ', החרות פב (תרע"ג)
קרסל	גצל קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, א-ב, תל-אביב תשכ"ז
שטרית	סמי שלום שטרית, המאבק המזרחי בישראל, 1948-2003, תל-אביב תשס"ד
שלוש	יוסף אליהו שלוש, פרשת חיי, 1870-1930, תל-אביב תרצ"א
שמי	יצחק שמי, סיפורים, תל-אביב תשי"א
שנהב	יהודה שנהב, היהודים הערבים: לאומיות, דת ואתניות, תל-אביב תשמ"ג
תדהר	דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו, א-יט, תל-אביב תש"ז-תשל"ה